

**Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας στην Πραγματεία Συνταγματικού
Δικαίου του Ν.Ι. Σαριπόλου**

Παναγιώτη Δημητρόπουλου

Η Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου του Ν. Ι. Σαριπόλου κυκλοφορεί το 1851, ένα χρόνο μετά την έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου με τον οποίο αναγνωρίστηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως η αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδας¹. Με την έκδοση του Τόμου έκλεισε ουσιαστικά το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας έναντι του Πατριαρχείου. Είχε προηγηθεί η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου από την Αντιβασιλεία το 1833² και η υπαγωγή του εκκλησιαστικού μηχανισμού στο κράτος.

Η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου δεν ήταν απλώς μια πράξη ορθολογικής τακτοποίησης εκκλησιαστικών εκκρεμοτήτων που προέκυψαν από την επανάσταση. Αποτελούσε μείζονα ρύθμιση ολοκλήρωσης της πολιτικής κυριαρχίας του νεοσύστατου κράτους και υπαγωγή στον έλεγχο του κάθε φορέα που προεπαναστατικά ασκούσε

¹ Για το περιεχόμενο του Πατριαρχικού Τόμου βλ. αντί πολλών *Charles Frazee*, Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852, Δόμος, σελ. 215επ., *Σπ. Τρωϊάνου-Χ. Δημακοπούλου*, Εκκλησία και Πολιτεία, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1999, σελ. 117επ., *Ι. Κονιδάρη*, Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονίσεως τους, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1994, σελ. 47επ. ενώ για τα ντοκουμέντα που συνόδευσαν την αναγνώριση του αυτοκεφάλου, *Γ.Δ. Μεταλληνού*, Ελλαδικού Αυτοκεφάλου Παραλειπόμενα, εκδ. Δόμος, 1989.

² Με το βασιλικό διάταγμα της 23.7/4.8.1833 που αποτελεί τον πρώτο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος. Με τις ρυθμίσεις του η Εκκλησία της Ελλάδας διατηρούσε μόνον τη δογματική της ενότητα με τις λοιπές ομόδοξες Εκκλησίες και κατά το διοικητικό της σκέλος είχε αρχηγό τον Βασιλέα. Συγκροτούνταν δε πενταμελής Διαρκής Σύνοδος η οποία διοριζόταν από την κυβέρνηση. Βλ. σχετικά *Κονιδάρη*, όπ. π. σελ. 41, και *Π. Δημητρόπουλου*, Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση, 2001, σελ. 55επ. και τις εκεί παραπομπές.

την εξουσία του Οθωμανού κατακτητή³. Οι αντιδράσεις που προκάλεσε, άλλωστε, η ρύθμιση του εκκλησιαστικού ζητήματος⁴ έδειξαν ότι η αναμέτρηση μεταξύ των υποστηρικτών του παλαιού καθεστώτος και των οπαδών μιας νέας προσέγγισης αφορούσε στον νέο τρόπο κατανομής της εξουσίας και στην διαφορετική προσέγγιση που είχαν για τον πολιτικό ρόλο του νέου κράτους οι δυνάμεις που δραστηριοποιούνταν πλέον στο πολιτικό προσκήνιο. Τυποποιώντας μπορούμε να πούμε ότι οι «νεωτερικές» δυνάμεις⁵, πίστευαν ότι μοχλός για τη πραγματοποίηση των εθνικών επιδιώξεων ήταν το νεοσύστατο κράτος με τους μηχανισμούς του, οι οποίοι έπρεπε να δομηθούν κατά τα δυτικά πρότυπα. Οι «συντηρητικές»⁶ αντίθετα θεωρούσαν ότι η διατήρηση του ομφάλιου λώρου της Ελληνικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα διασφάλιζε την ύπαρξη ενός αυτόνομου και κυρίαρχου εκκλησιαστικού μηχανισμού, όπως στα προεπαναστατικά χρόνια, ο οποίος σε συνεργασία με την «Μητέρα Εκκλησία» της Κωνσταντινούπολης θα εξέφραζε το σύνολο των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελώντας μοχλό για

³ Για το ζήτημα της ολοκλήρωσης της πολιτικής κυριαρχίας του κράτους –έθνους βλ. Α. Μανιτάκη, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος-έθνος*, Νεφέλη, 2000, σελ.23επ.

⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση των συζητήσεων και των ενεργειών που οδήγησαν στην ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας, βλ. *Fraze*, όπ. π. σελ. 130επ. Τα πολιτικά βεβαίως κίνητρα της διαφωνίας σχετίζονταν και με τις επιδιώξεις των μεγάλων δυνάμεων σε σχέση με τον τρόπο που ήθελαν να ασκείται η πολιτική του νέου βασιλείου. Η Αγγλία θεωρούσε ότι μια ανεξάρτητη από το κράτος Εκκλησία, με προνομιακές σχέσεις με το Πατριαρχείο θα λειτουργούσε ως προγεφύρωμα των ρωσικών συμφερόντων στη Μεσόγειο. Η Ρωσία από την άλλη πλευρά έβλεπε ότι οι εξελίξεις στο εκκλησιαστικό θα απαξίωναν την επιρροή της στην Ελλάδα.

⁵ Με πρωτεργάτη τον Κοραή για τη σκέψη του οποίου βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ. 415επ. Για τη διαμάχη φιλελεύθερων και συντηρητικών βλ. Έλλης Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, σελ. 127 επ. Για το ρόλο του Θεόκλητου Φαρμακίδη, βασικού υποστηρικτή των νεωτερικών προσεγγίσεων, πρβλ. Χρ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, 1992, σελ. 262επ.

⁶ Κύριος εκφραστής των ιδεών αυτών ήταν ο Κωνσταντίνος Οικονόμος για τη δράση του οποίου βλ. Γιανναρά, όπ. π. σελ. 281επ.

την αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την ολική επαναφορά της κυριαρχίας του Γένους.

Κυρίαρχο πρόσωπο για την υλοποίηση των «νεωτερικών» αντιλήψεων υπήρξε το μέλος της Αντιβασιλείας Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ⁷. Πρόκειται για το πρόσωπο που πήρε τις απαραίτητες πρωτοβουλίες για την εγκαθίδρυση του πολιτειοκρατικού συστήματος σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στην Ελλάδα, με κυριότερη την θέσπιση του πρώτου καταστατικού της χάρτη με το οποίο η ελληνική Εκκλησία ανακηρύχθηκε «αυτοκέφαλος και ανεξάρτητος πάσης άλλης εξουσίας».

Η ανεξαρτησία της Ελλαδικής Εκκλησίας επιβεβαιώθηκε στο πρώτο Σύνταγμα του 1844⁸ και αναγνωρίστηκε εν τέλει από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με το Πατριαρχικό τόμο του 1850, του οποίου πάντως οι διατάξεις για επιμέρους ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της εκκλησίας ουδέποτε εφαρμόστηκαν⁹.

Στο πλαίσιο αυτό το Τρίτο Βιβλίο της Πραγματείας του Συνταγματικού Δικαίου του Ν. Ι. Σαριπόλου δεν αποτελεί απλώς ανάλυση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου των σχέσεων του νεοσύστατου Κράτους με την ορθόδοξη Εκκλησία αλλά και μια ένθερμη

⁷ Για την κατάσταση της Εκκλησίας της Ελλάδας, όπως την έβλεπε ο ίδιος βλ. τα έργα του, Ο ελληνικός λαός, Αθήνα 1976 σελ. 499επ.

⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Συντάγματος «Η ορθόδοξη εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν, υπάρχει αναποσπαστως ηνεωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, τηρούσα απαραλλάκτως ως εκείναι, τους τε ιερούς, αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τας ιεράς παραδόσεις, είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων».

⁹ Βλ. σχετικά Σπ. Τρωϊάνου- Χ. Δημακοπούλου, οπ.π. σελ. 119επ.

υποστήριξη των «νεωτερικών» θέσεων, οι οποίες φαινόταν είχαν επικρατήσει τη περίοδο εκείνη οριστικά¹⁰.

Ο Σαρίπολος υποστηρίζει ότι η ανεξαρτησία της Ελλαδικής Εκκλησίας από το Πατριαρχείο αποτελεί προϋπόθεση για την επιβεβαίωση και την ολοκλήρωση της ανεξαρτησίας του κράτους¹¹. Ο έλεγχος της Εκκλησίας από τον Οικουμενικό Πατριάρχη αποτελούσε εμπόδιο στην πολιτική εξουσία του έθνους-κράτους αφού δεν επιτρέπεται να διακρίνεται η κυριαρχία του έθνους σε πολιτική και εκκλησιαστική. Η πολιτική ανεξαρτησία που κατακτήθηκε με αγώνες και αίμα επιβάλλει να αναγνωρισθεί οριστικά και αμετάκλητα το κρατικό μονοπώλιο άσκησης της εξουσίας. Η κυριαρχία του κράτους είναι αδιαίρετη και συνεπώς δεν νοείται, κατά το Σαρίπολο, ένα τμήμα της να αποχωριστεί και να ασκείται από αρχές που δεν υπόκεινται στο ίδιο το κράτος. Στο πλαίσιο αυτό η Εκκλησία υπάγεται στον κρατικό έλεγχο για τα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της, είναι δε ανεξάρτητη και ελεύθερη ως προς την τήρηση των δογμάτων της. Ειδικότερα:

Αν και ο Σαρίπολος παρατηρεί ότι στο κεφάλαιο που αφορά τη θρησκεία πραγματεύεται τα ζητήματα από πολιτικής και όχι θεολογικής άποψης¹², ξεκινάει με θρησκευολογικές παρατηρήσεις για τη φύση και τη σημασία του θρησκευτικού συναισθήματος. Οι παρατηρήσεις είναι

¹⁰ Για τις θέσεις του Ν. Ι. Σαριπόλου για το εκκλησιαστικό ζήτημα με έμφαση στα όσα αναπτύσσονται στην Πραγματεία βλ. την εξαιρετική μελέτη του Δ. Χαλκιαδάκη, Εκκλησία, κράτος και έθνος στο έργο του Ν. Ι. Σαριπόλου, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 2001, σελ. 371επ., Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται αναλυτικά και οι αντιδράσεις από τη δημοσίευση της Πραγματείας στα περιοδικά της εποχής με έμφαση στα ζητήματα θρησκείας.

¹¹ Βλ. Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνησι 1851, επανέκδοση στη σειρά Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη των εκδόσεων Αντ. Ν. Σάκκουλα, υπό την διεύθυνση Αντ. Παντελή, με πρόλογο Κ. Γεωργόπουλου, σελ. 694 και 695. Οι παραπομπές στο παρόν κείμενο γίνονται στην πρώτη έκδοση του 1851 και στη δεύτερη έκδοση του 1874-1875.

¹² Πραγματεία σελ. 693

κρίσιμες, αν και μη νομικές, καθώς δεν προσπαθεί απλώς να ερμηνεύσει δογματικά και συστηματικά τις διατάξεις του Συντάγματος του 1844 αλλά να δομήσει μια θεωρία που αφενός θα δικαιολογεί τις πολιτικές επιλογές του συνταγματικού νομοθέτη αφετέρου θα προσφέρει το καλύτερο δυνατό πλαίσιο κατανόησης των ερμηνευτικών του επιλογών. Το κείμενο του Σαριπόλου αποτελεί κατά τούτο προεχόντως μια προσπάθεια δικαιολόγησης της ηθικοπολιτικής αξίας των ισχυουσών ρυθμίσεων. Έτσι με παραστατικές εικόνες, παρομοιώσεις και μεταφορές θέτει ως βασικό αξίωμα των σκέψεών του το θρησκευτικό συναίσθημα ως κάτι «έμφυτο» στον άνθρωπο και κατά τούτο αναπόφευκτο να αγνοηθεί κατά την ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων. Με εκτενείς ανθρωπολογικού χαρακτήρα παρατηρήσεις για τη σημασία της θρησκείας στις ανθρώπινες σκέψεις και πράξεις¹³ καταλήγει να αναδείξει εύστοχα μια διάκριση, που αν και δεν ομολογείται ρητώς, βρίσκεται στη βάση της επιχειρηματολογίας του. *Τη διάκριση μεταξύ πολίτη και πιστού, που με τη σειρά της οδηγεί στην ρύθμιση και την οριοθέτηση μεταξύ εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας.* Δεν είναι τυχαίο ότι αφού αναδείξει τη σημασία της θρησκείας για τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τους σκοπούς του ανθρώπου σπεύδει να επισημάνει τη δύναμη που έχουν οι ιερείς, δηλαδή οι εκπρόσωποι του θεού, αλλά και οι κατεξοχήν φορείς της εκκλησιαστικής εξουσίας για τη διαμόρφωση της συνείδησης. Άλλωστε αυτός είναι ο στόχος του: μέσω της ανάδειξης της σημασίας της θρησκείας στα ανθρώπινα πράγματα, άρα και στην οργανωμένη ζωή της Πολιτείας, να αναδείξει το πρόβλημα της αυξημένης επιρροής των

¹³ «Ουδεμία σχεδόν του ανθρώπου πράξις υπάρχει ήτις να μην έχη έμμεσον τινά ή άμεσον αναφορά προς την ιδέαν ην περί Θεού και της ψυχής αυτού εσημάτισεν..». Πραγματεία σελ. 671.

εκκλησιαστικών μηχανισμών και συνακόλουθα την ανάγκη οριοθέτησης του ρόλου τους.

Έτσι, κατά τον Σαρίπολο, οι ιερείς *«εισί βεβαίως μια εκ των της πολιτείας αρχών, αρχή τοσοῦτω ισχυρά ὅσω κρυφίως ως επί το πολύ ενεργεί και φέρει ὄπλον τρομερόν την καταφόβισιν της συνειδήσεως του πολίτου, επικαλούμενη το της θεότητος ὄνομα, του οποίου λέγεται λειτουργός»*¹⁴. Η δύναμη που διαθέτει ο κλήρος, και κατ' επέκταση ο εκάστοτε εκκλησιαστικός μηχανισμός, είναι ένα όπλο που μπορεί είτε να ωφελήσει την κοινωνία, αν υπάρξει ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών με βάση τα δόγματα, είτε να την καταστρέψει, αν στραφεί εναντίον της, όταν το δόγμα εμπλακεί με την πολιτική¹⁵. Είναι χαρακτηριστική η οξεία παρατήρησή του κατά της ιεροκρατίας, στις πρώτες ήδη σελίδες του τρίτου βιβλίου:

*«Ουδεμίαν τυραννία είναι τοσοῦτον τρομερά, ουδεμία φέρει τον άνθρωπον σε τόσο κτηνώδη κατάστασιν, ὅσο η ιεροκρατία...!»*¹⁶.

Η ανάγκη αποφυγής της σύγκρουσης Κράτους και Εκκλησίας είναι αυτή που οριοθετεί αναπόφευκτα το ρόλο των κληρικών: η μεν ιεροσύνη *«θέλει ενεργεί τα καθεαυτά ανεπηρεάστως, οι δε αρχαί θέλουσιν αφίνει αυτήν ελευθέραν και ανεξάρτητον»*. Άλλως δε αν αι αρχαί θελήσωσι να μεταχεισθώσιν αυτήν ως σύμμαχον και ὄργανον προς το κυβερνάν, αυτήν μεν θέλει απολέσει πολύ της ίδιας αρετής, γευθείσα δεν των πολιτικών δυσκόλως θέλει παραιτηθεί αυτών...»¹⁷. Η ανάμιξη μάλιστα του κράτους στα δόγματα είναι κάτι

¹⁴ Πραγματεία σελ. 672.

¹⁵ Πραγματεία σελ. 673.

¹⁶ Πραγματεία σελ. 674

¹⁷ Πραγματεία, σελ. 673

«ανάξιο της κυριαρχικής του αξιοπρέπειας», ο δε ηγεμόνας εμπλεκόμενος στα δόγματα και γενόμενος «ιερέυς και θεολόγος, εκτίθεται ως ίσος προς τους υπηκόους αυτού..»¹⁸.

Από την άλλη πλευρά η ελευθερία της Εκκλησίας ως προς τη διαχείριση των πνευματικών θεμάτων δεν πρέπει να εμποδίζει, σύμφωνα με τον Σαρίπολο, την κρατική εποπτεία των θρησκευτικών λειτουργιών: καθώς η θρησκεία έχει σημαντική δύναμη και αποτελεί έρεισμα της κοινωνικής συμβίωσης, μπορεί να καταστεί, αφορμή ανατροπής των κοινωνικών συμβάσεων και διατάραξης της ζωής της Πολιτείας. Το κράτος, έτσι, καλείται αφενός να σεβαστεί και να αντιμετωπίσει ισότιμα τους θρησκευτικούς λειτουργούς της αφετέρου να τους επιτηρεί «ίνα μη παρεκκλίνωσι»¹⁹ και για να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος το οποίο μπορεί εύκολα να «προάγη το έθνος επί το κρείττον»²⁰.

Με τον τρόπο αυτό ο Σαρίπολος ήδη προλειαίνει το έδαφος για να επιχειρηματολογήσει υπέρ του πολιτειακού συστήματος. Η θρησκεία ασκεί επιρροή. Η επιρροή μπορεί να είναι κακή ή κακή αναλόγως του χώρου στον οποίο αναπτύσσεται. Όταν αναπτύσσεται στο χώρο των σχέσεων του ανθρώπου με το θείο τότε προάγει το ίδιο το έθνος. Όταν αναπτύσσεται στο πεδίο της πολιτικής οδηγεί στην τυραννία.

¹⁸ Πραγματεία, σελ. 677

¹⁹ Πραγματεία, σελ. 675

²⁰ Πραγματεία, ομοίως σελ. 675. Είναι χαρακτηριστική η πολιτική στόχευση του επιχειρήματος. Ο κλήρος τίθεται υπό την επιτήρηση του κράτους προκειμένου να μην παρεκκλίνει της αποστολής του. η αποστολή του είναι η προαγωγή του θρησκευτικού συναισθήματος, το οποίο αποτελεί μέσο προαγωγής του έθνους και εν τέλει μέσο ενδυνάμωσης των πολιτικών δεσμών.

Στη βάση αυτή ο Σαρίπολος αναδεικνύει πλέον ανάγλυφα τις δύο όψεις του «κοινωνικού ανθρώπου»²¹. Στην ουσία την όψη του πολίτη, του οποίου τις σχέσεις με τους λοιπούς πολίτες και το κράτος ρυθμίζουν οι πολιτικοί νόμοι, και την όψη του πιστού του οποίου τις σχέσεις με το θείο ρυθμίζουν τα θρησκευτικά δόγματα.

Οι σχέσεις όμως με το θεό δεν αποτελούν απλώς προσωπικό συνειδησιακό ζήτημα του καθενός. Στο μέτρο που εκδηλώνονται εξωτερικώς δια της λατρείας με συγκεκριμένες ενέργειες ενδιαφέρουν και την ίδια την Πολιτεία. Αν και ο Σαρίπολος εξαιρεί από τη ρυθμιστική της παρέμβαση τη λατρεία²² που γίνεται κατά μόνας, θέτοντας την πλησιέστερα στην ανεπιφύλακτη ελευθερία συνείδησης²³, και προσδίδοντας της χαρακτήρα προεχόντως ιδιωτικό, θεωρεί ότι η δημόσια λατρεία υπόκειται σε κάθε περίπτωση στη ρύθμιση το κράτους. Για να επιτρέψει τη δημόσια λατρεία η Πολιτεία έχει τη δυνατότητα και την υποχρέωση να ελέγξει το περιεχόμενο των επιμέρους δογμάτων προκειμένου να διαπιστώσει αν αυτό περιέχει στοιχεία ανατρεπτικά των νόμων και της «ευκοσμίας» του κράτους²⁴.

Είναι χαρακτηριστική εν προκειμένω η προσπάθεια του Σαριπόλου να δικαιολογήσει την επέμβαση του κράτους ακόμα και σε αυτό το ίδιο το περιεχόμενο των δογμάτων, παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει στις

²¹ Πραγματεία σελ. 675.

²² «Εφόσον ο άνθρωπος περιορίζεται εις την ιδίαν λατρείαν, πρέπει να μένει κατά πάντα ελεύθερος εις εν ελεύθερον κράτος· και διότι η οικία αυτού είναι άσυλον και διότι πάσα προς εκβίασιν της συνειδήσεως βία είναι άδικος, παράλογος και ασυντελής, διότι ουδέποτε κατώρθωσεν η βία να δεσμεύση την συνείδησιν, την εσωτερικήν αυτήν και ανεξάρτητον από πάσης ξένης θελήσεως δύναμιν παντός ανθρώπου είτε ελεύθερου είτε δούλου», Πραγματεία, σελ. 676.

²³ Την οποία ούτε «αυτοί οι τύραννοι ηδυνήθησαν ποτέ να δεσπόσωσι επ'αυτής», Πραγματεία σελ. 676

²⁴ Πραγματεία, σελ. 676-677.

εκκλησίες το δικαίωμα να ρυθμίζουν τα πνευματικά τους ζητήματα ελεύθερες από κάθε κρατική επέμβαση. Στο μέτρο που οι δογματικές δοξασίες είναι σε θέση να οδηγήσουν σε διακινδύνευση την κρατούσα ιδεολογία, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της κρατούσας ηθικής και της εκάστοτε νομοθεσίας, μπορεί, κατά περίπτωση, να απαγορευθούν²⁵. Και τούτο ανεξάρτητα από το αν η υιοθέτησή τους από τους πιστούς έχει ή όχι τελικώς οδηγήσει σε ενέργειες αντίθετες με τη δημόσια τάξη. Αυτή, η δυσχερώς συμβατή θέση με τις φιλελεύθερες προσεγγίσεις του Σαριπόλου αναφορικά με το εν γένει ρόλο της Εκκλησίας, δικαιολογείται από την περιρρέον κλίμα της εποχής, που επέβαλε αφενός την αποδυνάμωση της επιρροής των εκκλησιαστικών προταγμάτων έναντι της κρατικών ιδεολογημάτων και αφετέρου, αλλά δευτερευόντως, την προστασία της ορθόδοξης εκκλησίας από την έντονη δραστηριοποίηση ετεροδόξων δογμάτων²⁶. Για το λόγο αυτό θεωρείται θεμιτό και αναγκαίο το ενδιαφέρον του κράτους για την καταπολέμηση του προσηλυτισμού²⁷. Η βίαιη μεταβολή των θρησκευτικών φρονημάτων διαταράσσει την «κοινήν του κράτους ησυχίαν», τη θρησκεία την ίδια, ως έρεισμα της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και παράλληλα καθιστά τον πολίτη «κακοηθέστερον».²⁸

²⁵ «Η κυβέρνηση δικαιούται, χωρίς ως εκ τούτου να θεωρηθεί οπωσδήποτε παραβιαζόμενη του πολίτου η συνείδησις, να εξετάση οποίον το δόγμα, οποία η ηθική, οποία αι τελεταί και η λατρεία του θρησκεύματος, ίνα μη υπό το θρησκευτικόν κάλυμμα εισχωρήσωσιν εις την πολιτείαν κηρύγματα ανατρεπτικά των νόμων, της ηθικής της ησυχίας των λοιπών πολιτών, και της το κράτους ευκοσμίας».

²⁶ Βλ. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Χαλκιαδάκη, όπ. π. σελ. 384, ο οποίος εύστοχα παρατηρεί ότι η έκδοση της Πραγματείας συμπίπτει με το κίνημα αμφισβήτησης του Παπουλάκου και τη δίκη του Ίωνα Κιγγ, που δημιουργούν ένα εξαιρετικά φορτισμένο κλίμα.

²⁷ Βλ. το πρώτο άρθρο του Συντάγματος του 1844 και το άρθρο 195 του Ποινικού Νόμου.

²⁸ Πραγματεία, σελ. 679.

Έτσι η συνταγματική προστασία της λατρείας διακρίνεται σαφώς από την χωρίς επιφυλάξεις ελευθερία της συνείδησης και υπάγεται σε ρυθμίσεις και περιορισμούς με σκοπό να «αναχαιτίζεται πάσα εκκλησιαστική επίρροια επί της θετικής και ορατής πολιτικής διακοσμήσεως του κράτους...»²⁹. Η ελευθερία της λατρείας τελεί αφενός υπό την επιφύλαξη της ύπαρξης γνωστού δόγματος, δηλαδή δόγματος το οποίο δεν χρησιμοποιεί μηθικές διαδικασίες και άρα ευχερώς καθίσταται γνωστό σε καθένα, άρα και στην κρατική εξουσία³⁰, και αφετέρου υπό την επιφύλαξη της μη προσβολής των νόμων και της ηθικής. Στη βάση αυτή ο Σαρίπολος θεωρεί ότι θεμιτώς προβλέπεται κυβερνητική άδεια για την τέλεση των λατρευτικών δραστηριοτήτων προκειμένου να ελεγχθεί αν το σχετικό κήρυγμα είναι σύμφωνο με την ηθική και την τάξη της πολιτείας³¹. Η έγκριση μάλιστα συνεπάγεται την προηγούμενη άδεια της αρχής για κάθε επιμέρους λατρευτική δραστηριότητα³².

Είναι προφανές κατά τη γνώμη μου ότι κύρια μέριμνα της πολιτειοκρατικής προσέγγισης του Σαριπόλου είναι προεχόντως η προστασία της Πολιτείας από την επίδραση των εκκλησιαστικών μηχανισμών και όχι το αντίστροφο. Δεν είναι τυχαίο ότι εκκινώντας από το γεγονός της επιρροής της θρησκείας στην κοινωνική ζωή και του ρόλου που μπορούν να παίξουν οι ιερείς στη διαμόρφωση της συνείδησης των πολιτών καταλήγει στην παραδοχή ότι είναι αναγκαία η

²⁹ Πραγματεία σελ. 677.

³⁰ Βλ. Πραγματεία, σελ. 679. Ο Σαρίπολος θεωρεί ότι γνωστή θρησκεία είναι η φανερή, δηλαδή αυτή που δεν έχει κρυφά δόγματα και όχι η γνωστή απλώς στις εκάστοτε αρχές. Θεωρεί δε γελοία την καταγραφή των θρησκειών σε επίσημο κατάλογο από το κράτος ώστε να θεωρηθούν «γνωστές», όπως είχε συμβεί στη Γερμανία.

³¹ Πραγματεία, σελ. 703.

³² Πραγματεία, σελ. 704.

εποπτεία της Πολιτείας σχεδόν σε όλες τις εκφράσεις της θρησκευτικής συνείδησης αλλά και στις περισσότερες δραστηριότητες της Εκκλησίας. Για το λόγο αυτό το κεφάλαιο περί θρησκείας της Πραγματείας λίγα έχει να πει για την θρησκευτική ελευθερία καθεαυτή και πολύ περισσότερα για την ίδια την επικρατούσα θρησκεία, ο ρόλος της οποίας οριοθετείται και αναδεικνύεται υπό το πρίσμα της κυριαρχίας.

Ειδικότερα για την επικρατούσα θρησκεία ο Ν. Ι. Σαρίπολος υιοθετεί την «διαπιστωτική» ερμηνεία, μια εκδοχή που υιοθετήθηκε στη συνέχεια από αρκετούς ερμηνευτές, στο πλαίσιο της προσπάθειας εναρμόνισης των εγγυήσεων της θρησκευτικής ελευθερίας με το πλέγμα των διατάξεων περί σχέσεων κράτους και Εκκλησίας³³. Σύμφωνα με το Σαρίπολο ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» δεν σημαίνει πως ο φορέας της, η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει εξαιρετικά δικαιώματα σε σχέση με τις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες. Σημαίνει απλώς ότι το δόγμα της είναι εκείνο το οποίο υιοθετείται από τη πλειονότητα των ελλήνων πολιτών³⁴. Η προσέγγιση αυτή, σε μια περίοδο κατά την οποία οι συνταγματικές διατάξεις δεν είναι αυτονόητο ότι αναπτύσσουν πλήρη κανονιστικότητα, δικαιολογείται καταρχήν από την ανάγκη

³³ Παρόμοιες με τον Ν.Ι. Σαρίπολο απόψεις διατύπωσε ο Θ. Φλογαίτης στο Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, Αθήναι 1895, σελ. 440κεπ, ο οποίος όμως θεωρούσε ότι η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας δύναται να περιορίσει τη θρησκευτική ελευθερία. Πρβλ. τις αντιρρήσεις για την εισαγωγή του όρου στο Σύνταγμα που διατύπωσε ο Αδ. Κοραΐς στις Σημειώσεις εις το προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδος του έτους 1822, Αθήνα 1933 και από τους μεταγενέστερους τους Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τομ. Β' σελ. 607 και Μ. Σταθόπουλο, Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στον τόμο Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Αθήνα 1999, σελ. 215

³⁴ Πραγματεία, σελ. 683. Η διαπιστωτική ερμηνεία δεν στερείται πάντως κατά τον Ν. Ι. Σαρίπολο κάθε έννομης συνέπειας. Προτείνοντας τον όρο θρησκεία της Επικρατείας, όπως είχε στο Σύνταγμα της Τροιζήνας, θεωρεί ότι ο χαρακτηρισμός επικρατούσα συνεπάγεται αφενός ότι οι κρατικές εορτές ορίζονται με βάση το ανατολικό ορθόδοξο δόγμα και ότι ο βασιλιάς είναι αναγκαίο να πρεσβεύει την θρησκεία της πλειονότητας των κατοίκων της χώρας.

προστασίας των λοιπών θρησκειών, με τις οποίες η ορθόδοξη Εκκλησία βρίσκεται σε αντιπαράθεση αλλά και από την ανάγκη αποσαφήνισης του ρόλου της εκκλησιαστικής αρχής σε σχέση με την πολιτική εξουσία. Η ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι «επικρατεί», δηλαδή ότι εξουσιάζει είτε τις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες, είτε πολύ περισσότερο το κράτος. Έτσι με δεδομένα τα παραπάνω ο Σαρίπολος αναπτύσσει τη θεωρία του περί κυριαρχίας, για να απαντήσει στο ερώτημα για το ρόλο της επικρατούσας θρησκείας στο νεοσύστατο κράτος. Σπεύδει να ξεκαθαρίσει ότι στο Σύνταγμα του 1844 η κυριαρχία είναι αδιαίρετη και περιλαμβάνει όλες τις αρχές που δραστηριοποιούνται στο κράτος³⁵. Ο συνταγματικός νομοθέτης δεν διακρίνει ανάμεσα στην εκκλησιαστική αρχή, αυτή της επικρατούσας εκκλησίας, και στην πολιτική εξουσία του κράτους. Η πηγή της εξουσίας είναι η εθνική κυριαρχία και μόνον³⁶.

«Αν υπήρχεν εν τω κράτει μία οιαδήποτε αρχή, έξωθεν της κυριαρχίας του έθνους την γένεσιν λαμβάνουσα, η αρχή αυτή εν ηδύνατο να υπαχθή εις την απόλυτον εποπτείαν ην επί των της πολιτείας πραγμάτων έχει η συντακτική του έθνους θέλησις, διότι ήθελε συμβή ποτέ να συγκρουσθώσιν η κυριαρχία μετά της από εξωτερικής προς το κράτος αρχής εξηρημένης εξουσίας ταύτης, ης η νόμιμος ύπαρξις αναγνωρίζεται υπό του κράτους. Άρα ελλόγως και πολιτικώς η

³⁵ «Το Σύνταγμα πολύ ορθώς διέκρινεν· αφήσαν δε τη συνείδησιν ελευθέραν, εγγυήθη εις πάσας τας λατρείας την ίσην των νόμων προστασίαν. Κατέστρεψεν δε συνάμα και πάσαν πιθανήν διάκρισιν μεταξύ δύο αρχών, της πολιτικής και της εκκλησιαστικής, διότι ως η κυριαρχία είναι αδιαίρετος και περιλαμβάνει ενιαίως εν εαυτή πάσας τας της πολιτείας αρχάς, ούτως αντίφασις ήθελεν είσθαι να διακρίνηται η εκκλησιαστική της πολιτικής εξουσίας, τουτέστι να αναγνωρίζηται μία αρχή από άλλης τινός απορρέουσα και ουχί από της εθνικής κυριαρχίας.», Πραγματεία σελ. 684.

³⁶ Για το αδιαίρετο της εθνικής κυριαρχίας και τις συνέπειες που είχε η συγκρότηση του κράτους-έθνους στον περιορισμό της εκκλησιαστικής εξουσίας βλ. *Μανιτάκη*, όπ.π. σελ. 31επ.

*εκκλησιαστική αρχή δεν είναι τι διακεκριμένον της εθνικής κυριαρχίας, αλλά εν αυτή περιλαμβάνεται και υπ' αυτής ρυθμίζεται».*³⁷

Κατά τούτο ο χαρακτηρισμός της ορθόδοξης θρησκείας ως επικρατούσας δεν συνεπάγεται αυτονομία της εκκλησιαστικής εξουσίας, όπως πριν από την επανάσταση³⁸. Σημαίνει υπαγωγή της στο κράτος το οποίο έχει το μονοπώλιο της εξουσίας και συγκροτείται στο όνομα του έθνους. Η ελευθερία της επικρατούσας θρησκείας έγκειται μόνον στην τήρηση των δογματικών της κανόνων, άρα σε καθεαυτό πνευματικά ζητήματα, στα οποία ακόμη και ο ίδιος ο βασιλιάς δεν δικαιούται να επεμβαίνει³⁹.

Με τον τρόπο αυτό η θεωρία του Σαριπόλου για τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας ολοκληρώνεται: η θεωρία του αδιαίρετου της κυριαρχίας επιβάλλει η εκκλησιαστική εξουσία της επικρατούσας θρησκείας να μην αποτελεί ένα αυτόνομο μηχανισμό ρύθμισης των πολιτικών σχέσεων. Η αδιαίρετη κυριαρχία επιβάλλει η βούληση του έθνους να εκφράζεται από το κράτος στο οποίο υπόκειται κάθε μηχανισμός εξουσίας. Η Εκκλησία είναι ελεύθερη μόνο κατά τη ρύθμιση των πνευματικών ζητημάτων, χωρίς να σημαίνει ότι υπερέχει νομικώς των υπολοίπων θρησκευτικών κοινοτήτων επιβαλλόμενη σε αυτές. Η λειτουργία της τελεί υπό την εποπτεία του κράτους, το οποίο εγγυάται την λατρευτική της δραστηριότητα, με ισότιμο τρόπο σε σχέση με τις άλλες θρησκείες επεμβαίνοντας στις περιπτώσεις κρύφινων δογμάτων τα οποία προσβάλλουν τη δημόσια τάξη. Το σύστημα αυτό, κατά το Σαρίπολο, δεν είναι απλώς το οριζόμενο από το Σύνταγμα του 1844. Είναι και το

³⁷ Πραγματεία, σελ. 684-685.

³⁸ Για το ρόλο της Εκκλησίας προεπαναστατικά, βλ. Π. Δημητρόπουλου, όπ. π. σελ. 52επ.

³⁹ Πραγματεία, σελ. 699.

μόνο συμβατό με την αρχή της εθνικής κυριαρχίας, για την οποία αγωνίστηκαν οι Έλληνες το 1821⁴⁰.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι στο οικείο κεφάλαιο περί της «εν Ελλάδι Ορθοδόξου Εκκλησίας» ο Σαρίπολος δικαιολογεί το πολιτειοκρατικό σύστημα με αναφορές στα επαναστατικά συντάγματα, που αποδεικνύουν τη βούληση του επαναστατημένου έθνους, ξεκαθαρίζοντας ότι *«η του ελευθέρου λοιπόν κράτους χριστιανική ποιμνη ουδόλως εσύμφερε να διατελή πειθήνιος εις την πνευματικήν του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως υποτέλειαν, διότι αν τοιούτοτι εγένετο, την μεν Ελλάδα ήθελαν ουσιωδώς βλάπτει και πολιτικώς και πνευματικώς..»*⁴¹.

Με βάση τα παραπάνω η ανεξαρτησία της Εκκλησίας έναντι του Πατριαρχείου και η εφαρμογή του πολιτειοκρατικού προτύπου δεν ήταν απόρροια της «ιδιοτροπίας» των βαυαρών. Ήταν συνυφασμένη με την δημιουργία του εθνικού κράτους και τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και λογική συνέπεια της συγκρότησης του κράτους – έθνους. Για το λόγο αυτό ο Τόμος του 1850 με τον οποίο το Πατριαρχείο αναγνωρίζει την ανεξαρτησία της ελληνικής εκκλησίας κρίνεται ως πολιτικά περιττός⁴². Αφενός για εκκλησιαστικούς λόγους αφού η ορθόδοξη Εκκλησία ουδέποτε διεκδίκησε ιστορικά την ανεξαρτησία της έναντι της πολιτικής εξουσίας αφετέρου διότι το δόγμα της αδιαίρετης

⁴⁰ Πραγματεία, σελ. 686. Αντιθέτως μη συμβατά με τη θεωρία του περί κυριαρχίας είναι άλλα συστήματα σχέσεων κράτους και εκκλησίας που περιγράφει. Το σύστημα υποταγής του κράτους στην Εκκλησία και το σύστημα πλήρους υποταγής της εκκλησίας στο κράτος με αυτό να ρυθμίζει ακόμα και το περιεχόμενο των δογμάτων της.

⁴¹ Πρβλ. στο ίδιο πνεύμα τις παρατηρήσεις της επταμελούς επιτροπής που εισηγήθηκε την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας, σε *Τρωϊάνου-Δημακοπούλου*, όπ.π. σελ. 150επ.

⁴² Πραγματεία, σελ. 697.

κυριαρχίας επιβάλλει η εκκλησιαστική εξουσία να υποταχθεί στην πολιτική. Ο Πατριάρχης δεν κατέστησε με τον Τόμο ανεξάρτητη την ελλαδική εκκλησία. Αναγνώρισε κάτι που ήταν αυτονόητη και αυτοδίκαια συνέπεια της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους.

Η θεωρία του Ν.Ι. Σαριπόλου για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, τοποθετούμενη στα ιστορικά της συγκείμενα, δεν παύει να είναι μια συγκροτημένη απάντηση στις απόψεις των επικριτών της πολιτικής της αντιβασιλείας και του γαλλικού κόμματος στη συνέχεια, για το ρόλο που πρέπει να έχει η εθνική πλέον Εκκλησία στο νεοσύστατο κράτος. Συνοψίζει, υπό το πρίσμα της αρχής του αδιαίρετου της εθνικής κυριαρχίας, τις απόψεις των διαφωτιστών, όπως ο Κοραΐς, που επέμεναν ότι είναι αδιανόητο να συνεχίσει η εκκλησία να έχει το ρόλο που είχε προεπαναστατικά υπό την καθοδήγηση του Πατριαρχείου. Το ελληνικό κράτος δεν ήταν πλέον τμήμα του οθωμανικού μιλέτ. Και η ελληνική Εκκλησία δεν μπορούσε να έχει άλλο ρόλο από το να αποτελέσει βραχίονα του κράτους και όχι αντίπαλό του στη διεκδίκηση της εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό το κοσμικό πλέον κράτος θα μπορούσε να επιδιώξει την συγκρότηση ενός ενιαίου εσωτερικού μετώπου για την επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας, χωρίς αναγκαστικά να πρέπει να περιμένει την ανασύνταξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας υπό την ηγεσία του υποτελούς στους Οθωμανούς Πατριάρχη. Η ανεξαρτησία θα οδηγούσε την Εκκλησία στην σταδιακή της αναγέννηση, μετά τη δοκιμασία της επανάστασης, η κρατική δε εποπτεία θα βοηθούσε στην καταπολέμηση του φανατισμού και στην αντιμετώπιση των «παρεκκλίσεων» όσων θα χρησιμοποιούσαν το δόγμα για να σφετεριστούν την κυριαρχία για την οποία πολέμησαν οι

έλληνες. Στο πλαίσιο αυτό ο Σαρίπολος πρότεινε αυτό που ήδη είχε αρχίσει να τυποποιείται θεσμικά και σημάδεψε το καθεστώς των σχέσεων για παρά πολλές δεκαετίες: τη συναλληλία μέσω της οριοθέτησης του θρησκευτικού από το πολιτικό. *Τα πολιτικά ζητήματα στην αρμοδιότητα του κράτους, τα πνευματικά στην αρμοδιότητα της εκκλησίας*⁴³. Αν τελικώς αυτό κατέληξε να αποτελέσει ένα κακής ποιότητας μείγμα «ελληνοχριστιανικού» πολιτισμού, που επικράτησε βαθμηδόν τα επόμενα χρόνια, καταλήγοντας στην απαξίωση είναι κάτι για το οποίο δεν ευθύνεται ο ίδιος ή οι αντιφάσεις του φιλελευθερισμού των πρωτοπόρων του συνταγματικού δικαίου. Αλλά ότι ίσως τα όρια αυτά, δυσδιάκριτα από τη φύση τους, καταρρέουν σε κρίσιμες στιγμές για το νομικό μας πολιτισμό, όπως η ιστορία πολλές φορές έχει αποδείξει.

⁴³ Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Χαλκιαδάκη, οπ. π. σελ. 447επ.